

Elisée Reclus (1830-1905): un geògraf francès i un anarquista*

Gary S. Dunbar**

Résumé / Abstract / Resumen

Dans la première partie de l'article, consacrée à la biographie d'Elisée Reclus, l'auteur a mis l'accent sur les aspects de sa vie ayant un rapport avec ses deux oeuvres les plus importantes, la *Nouvelle Géographie Universelle* et *L'Homme et la Terre*. La deuxième partie est consacrée à l'étude de l'influence de Reclus sur la géographie de son époque mais aussi sur celle d'aujourd'hui. Finalement l'auteur a analysé les influences de l'anarchisme sur les points de vue et le contenu de ses oeuvres.

* * *

The first part of the article consists of a biographic study of Elisée Reclus, emphasizing above all aspects related to the publication of two of his most important works, *Nouvelle Géographie Universelle* and *L'Homme et la Terre*. This study is followed by an analysis of the influence which Reclus exercised in geographical spheres, not only among his contemporaries but also at present. Finally, the author evaluates the extent to which the anarchist model influenced the perspective and content of his work.

* * *

* Traduit de l'original anglès per Xavier Sanclimens.

** Department of Geography, University of California, Los Angeles.

En la primera parte del artículo se hace un estudio biográfico de Elisée Reclus insistiendo en aquellos aspectos relacionados con la producción de dos de sus obras más importantes, *Nouvelle Géographie Universelle* y *L'Homme et la Terre*. Seguidamente se analiza la influencia que Reclus ejerció en el mundo de la geografía tanto en su momento como en el presente, y finalmente se estudian las influencias que el modelo anarquista tuvo en el enfoque y contenido de su obra.

És per a mi una satisfacció poder escriure quelcom sobre Elisée Reclus dirigit a un públic català. Reclus era un enamorat d'aquesta terra i de les seves ànsies d'alliberar-se de l'opressió d'altres pobles. D'entre totes les ciutats de la Península, Barcelona –descrita en la seva obra amb un to molt més afable que l'utilitzat en la descripció d'altres ciutats espanyoles– és potser la que amb més força va rebre la influència de la seva geografia i del seu anarquisme.

Elisée Reclus, un breu esbós biogràfic

Elisée Reclus va néixer el 15 de març de 1830 a Sainte-Foy-la-Grande, una ciutat petita de la riba de la Dordonya, situada al sud-oest de França, a uns 65 km a l'est de Bordeus. Son pare, Jacques Reclus, fou un pastor protestant que es va traslladar a Orthez, a la regió de Basses-Pyrénées, el 1831, i s'hi va quedar fins a la mort, mig segle després. La família Reclus fou nombrosa (tretze fills) i molt pobra, però fruiren d'una gran solidaritat familiar i els fills van rebre una formació prou completa. Elisée, el seu germà i la seva germana més gran van poder anar a Neuwied (Alemanya) a complir part de la seva educació. Després d'acabar els estudis secundaris al Collège de Sainte-Foy, el 1848, Elisée va cursar estudis teològics al Seminari Protestant de Montauban, a França, i a la Universitat de Berlín, a Alemanya. Gairebé per casualitat, va assistir també a les lliçons del famós geògraf Carl Ritter a Berlín. Malgrat que Reclus va distanciar-se prou de la religió formal i fins i tot de vegades hi renuncià completament, els seus escrits geogràfics foren conformats segons l'estil d'un home tan devot com Ritter.

Elisée Reclus es va autoexiliar cap a finals del 1851 per mostrar la seva desplaença pel cop d'estat de Napoleó III el 2 de desembre. Primerament va anar a Anglaterra, després a Irlanda i posteriorment es va embarcar cap a

Louisiana, on va passar més de dos anys fent de mestre a la quitxalla d'una plantació sucrera. A finals del 1855 va traslladar-se a Colòmbia, on va pensar a posar una petita explotació agrària a la Sierra Nevada de Santa Marta, però va abandonar aquest projecte d'una manera força sobtada, i va tornar cap a França. Del 1858 fins al 1871 va treballar per a la casa editorial Hachette de París, recollint dades geogràfiques per fer diccionaris especialitzats i guies de viatges. Va tenir l'oportunitat de poder viatjar per gran part de França i països veïns, sovint a peu, per tal de recollir material per a les famoses Guides Joanne. Durant una breu visita a Espanya l'any 1861, fou molt ben rebut pels camperols perquè els ornaments vermells que portava a la camisa els feren pensar que era un desertor de l'exèrcit. Reclus va fer un paper molt actiu en els afers de la Société de Géographie de París, i va publicar-hi una sèrie de treballs geogràfics, dels quals destaca *La Terre* (1868-1869), en dos volums, una geografia física descriptiva que establí la seva fama al seu país i a l'estranger.

Al llarg de la dècada de 1860, Elisée Reclus, que havia heretat del seu pare un fervent humanitarisme, va cercar un substitutiu per a la seva fe perduda. Primerament el va trobar en el socialisme, i més tard en l'anarquisme de Mikhaïl Bakunin, que s'havia fet amic d'Elie i d'Elisée Reclus. Bakunin connectava millor amb l'ardent Elisée que no pas amb el seu germà Elie, més independent, que havia provocat la ira de Bakunin en una missió a Espanya l'any 1868. Malgrat que ambdós germans eren prou receptius a la filosofia política de Bakunin, mantenien llur interès en els principis republicans i democràtics, almenys fins a la desfeta de la guerra franco-prussiana i el posterior malson de la Comuna de París (març-maig de 1871). Els germans Reclus van participar a la Comuna, Elie com a director de la Biblioteca Nacional i Elisée com a simple soldat de l'exèrcit de la Comuna. Elie es va escapar cap a Suïssa, però Elisée va passar onze mesos a diferents presons abans de rebre el permís per exiliar-se a Suïssa. Encara que el seu exili tècnicament només va durar set anys (1872-1879), Elisée va decidir quedar-se allà fins al 1890. Els seus anys a Suïssa van ser molt productius, tant per a la geografia com per a l'anarquisme. Immediatament va començar la seva monumental *Nouvelle Géographie Universelle* (19 volums, 1876-1894), un gran treball de 16.983 pàgines. Sens dubte, aquesta és la publicació més monumental feta per un geògraf. La *NGU* és una enciclopèdia geogràfica del món, i encara és útil avui dia com a font d'informació de com eren els llocs al darrer quart del segle XIX. A Suïssa, Reclus féu coneixença amb el geògraf rus Peter Kropotkin, i ambdós geògrafs van esdevenir grans amics i col·laboradors que s'estimularen mútuament en la feina d'anarquistes i de geògrafs.

L'any 1890 Reclus va tornar a París, i quatre anys més tard, quan acabà el

darrer volum de la *NGU*, es va traslladar a Brussel·les per ensenyar a la Universitat Lliure. Això no obstant, en comptes de dedicar-se a l'ensenyament universitari, va col·laborar amb d'altres professors i estudiants dissidents a establir la «Université Nouvelle», i hi va romandre els onze darrers anys de la seva vida. Va fundar un Institut Geogràfic el 1898; va fer grans plans (avortats, però) per a la creació de grans globus, i va completar la redacció de *L'Homme et la Terre*, obra publicada pòstumament entre 1905 i 1908. Elisée Reclus va morir als setanta-cinc anys d'edat, el 4 de juliol de 1905, i és enterrat, juntament amb el seu germà Elie, al cementiri d'Ixelles, un suburbi de Brussel·les.

La influència de Reclus en els geògrafs

Elisée Reclus ha estat segurament el geògraf més prolífic que ha existit. Malgrat tot, és la *qualitat* de la seva obra allò que ens impressiona més, i no pas simplement la quantitat. Va escriure regularment durant gairebé mig segle, i en els seus escrits hom pot veure-hi no solament la seva maduració com a geògraf, sinó també l'aparició de la geografia com a disciplina científica. Encara que ningú no ha reclamat per a Reclus el títol de «pare de la geografia francesa moderna» –tal sobrenom s'ha aplicat al seu contemporani, més jove, Paul Vidal de la Blache– en podria ser un pretendent seriós, tant per la popularitat general dels seus treballs com per la utilitat de traçar el camí per al creixement de la geografia acadèmica. «Reclus va emprendre la conversió dels francesos a la geografia», digué el seu cosí Franz Schrader, un destacat geògraf no acadèmic. Malgrat que Elisée Reclus molt probablement no hauria pogut aconseguir un lloc de professor a la Universitat de París perquè no tenia els títols necessaris, potser hagués pogut obtenir un lloc al Collège de France o en una universitat suïssa. A la fi, fou professor a la Nova Universitat de Brussel·les, que oferia uns atractius limitats als professors i als estudiants. Als primers no se'ls pagava per llurs lliçons, i als darrers no se'ls donava certificació oficial del seu treball. Conseqüentment, Elisée Reclus no pogué establir un grup de deixebles de l'estil que Vidal tingué a París. Fou a través de les seves obres, i no pas a través de les classes, que Reclus consolidà la seva reputació en el camp de la geografia.

Malgrat que l'obra de Reclus ha estat prou superada vuitanta anys després de la seva mort, encara val la pena de llegir-la, si més no, amb atenció. La *Nouvelle Géographie Universelle*, un dels darrers «dinosaurs bibliogràfics» (són paraules de J. K. Wright), fou l'enciclopèdia geogràfica més completa abans de publicar-se una altra *Géographie Universelle* durant el període 1927-1946. Aquesta darrera obra també va aparèixer en dinou volums (vint-i-tres

parts), però hi van treballar quinze geògrafs. L'obra de Reclus conserva un valor històric considerable. El geògraf britànic Charles Fisher ha dit que la *NGU* podria esdevenir més valuosa per als historiadors i per als estudiosos de la geografia històrica per la riquesa de detalls del món de finals del segle XIX, «que és en perill d'esdevenir el període oblidat entre la geografia històrica i la contemporània».

Fins i tot encara trobo més interessants que no pas les seves obres enciclopèdiques algunes publicacions que tracten temes intemporals d'interès universal. Dels nombrosos treballs d'aquesta mena m'agradaria esmentar-ne dos: un article titulat «Du sentiment de la nature dans les sociétés modernes», que aparegué a *Revue des Deux Mondes* l'any 1866, i l'obra en sis volums *L'Homme et la Terre*, publicada pòstumament. L'article de 1866 és d'interès per la modernitat del seu tema central, la percepció del medi. Crec que aquest article no ha estat mai traduït, i jo recomanaria vivament que algú emprengués la tasca de preparar-ne una edició comentada en anglès i en d'altres llengües (fóra interessant també una edició comentada en francès, en aquest aspecte). També semblaria una mica estrany que *L'Homme et la Terre*, la darrera gran obra de Reclus, en la qual l'autor va transcendir la geografia per cobrir tot l'abast de l'experiència humana, no es traduís a l'anglès¹. Potser seria excessiu pensar en la traducció de tots sis volums, però fóra raonable considerar la possibilitat de fer-ne una nova edició resumida. Recentment, Béatrice Giblin ha fet l'edició d'una selecció de *L'Homme et la Terre* en dos volums, i em plauria de veure quelcom de semblant en anglès.

En qualsevol cas, la reputació d'Elisée Reclus s'ha mantingut almenys tant com la de contemporanis seus com Vidal o Friedrich Ratzel. Fins i tot hi ha motius per creure que en els darrers anys ha anat augmentant més que no pas disminuint. Sembla que hi ha un interès renovat per les obres d'Elisée Reclus, igualment que pels treballs dels seus amics Patrick Geddes i Peter Kropotkin, i per les mateixes raons. Tots aquests homes foren uns humanitaris amb gran sensibilitat, que van treballar en un àmbit que ultrapassava àmpliament el camp de la geografia acadèmica, i per aquest motiu van tractar uns temes d'una amplitud tan gran en el camp humà que no es podien analitzar en una sola disciplina. Només en els darrers vint anys els geògrafs han vist que podien traspasar els límits estrets que se'ls havia imposat i que podien fer-ho a l'estil menys restrictiu de Reclus, Geddes i Kropotkin. La geografia social (expressió utilitzada per Reclus per descriure el llibre *L'homme et la*

¹ Tal i com indica l'autor en la nota del final de l'article, existeix traducció castellana de diverses obres de Reclus; en aquest cas, *El Hombre y la Tierra*, Barcelona, Escuela Moderna, 1906. (N. del T.)

Terre) ha esdevingut important, i els geògrafs socials –fins i tot aquells que no han sentit a parlar mai de Reclus– estan abordant problemes que ja es perfilaven en les obres dels grans anarquistes francesos d'un segle enrera.

Les influències de l'anarquisme de Reclus en la seva obra geogràfica

L'any 1892 Elisée Reclus es preguntava: «Què és l'anarquia?» I ell mateix responia: «És la “vida sense mestres” per a la societat i per a l'individu, amb una harmonia social que no prové de l'autoritat i de l'obediència ni de la llei i les sancions penals, sinó de la lliure associació d'individus i de grups, segons les necessitats i els interessos de tots i cadascú». Malgrat que algunes persones hagin somniat en la creació d'una societat amb absolutament cap estructura de govern (cosa impossible en qualsevol grup de dues persones o més), en realitat la major part d'anarquistes estan per una societat profundament descentralitzada i sense controls repressius. En la seva forma més senzilla, l'anarquisme amb prou feines és diferent del fonamentalisme cristià del pastor Jacques Reclus, per tant no hi va haver de fet un canvi radical en abandonar el seu fill Elisée la seva primera fe per l'altra. Elisée Reclus va seguir els principis del comunisme anarquista de Kropotkin, segons els quals el producte, igualment que els mitjans de producció, hauria de ser gestionat en comú i distribuït segons les necessitats. Tant per a Reclus com per a Kropotkin, llur formació geogràfica fou vitalment important en el seu desenvolupament com a anarquistes. L'ur base comuna en la geografia els va donar una major amplada de mires i una major tolerància, segons digué el nebot d'Elisée, Paul. A la seva biografia de Kropotkin, George Woodcock i Ivan Avakumovic descriuen la vàlua de la geografia per a la seva filosofia anarquista en unes paraules que podrien aplicar-se també a Reclus:

Les expedicions li han desenvolupat l'enginy, la independència i la comprensió dels homes en comunitats i en circumstàncies molt diverses, i els problemes teòrics amb què es trobava li feien madurar la seva capacitat de pensament i li donaven una afeció pel mètode científic que caracteritzaria el seu pensament, revolucionari o biològic, sociològic o ètic. D'altra banda, és difícil d'imaginar una ciència més apropiada que la Geografia per establir els fonaments del seu concepte, tan ampli, de les ciències.

Un lector no preparat probablement cercarà endebades entre la vasta obra geogràfica de Reclus manifestacions dels seus sentiments polítics. En els seus escrits abunden els passatges retòrics que podrien interpretar-se com subtils missatges anarquistes, però aquests passatges podrien haver estat escrits també per utòpics, positivistes comtians, o fins i tot teòlegs. Encara que Max Nettlau, amic i biògraf de Reclus, digué que només un anarquista podia ha-

ver concebut i tirat endavant la monumental *Nouvelle Géographie Universelle* de Reclus, la seva opinió és bastant discutible perquè hom pot imaginar-se molts anarquistes indisciplinats i molts disciplinats no anarquistes.

En dos articles no signats que ell va escriure en un diari anarquista de París el 1887, «Les produits de l'industrie» i «La richesse et la misère», es pot veure una clara relació entre el seu anarquisme i la seva geografia. Hi afirmava que la misèria humana provenia de la monstruosa organització de la societat i no pas de la migradesa dels recursos, perquè la Terra produeix el doble de menjar i el triple de productes industrials que necessita. Reclus s'oposava al Neo-Malthusianisme de molts anarquistes francesos, com Paul Robin, perquè creia que era la mala distribució de recursos, més que no pas la superpoblació, la responsable dels mals mundials. La geografia podia ajudar fent l'inventari necessari dels recursos del món per tal de procedir a la seva redistribució correcta. Kropotkin opinava igual que Reclus en els temes de la població i la producció, però temia que una visió tan optimista de la productivitat de la terra produís complaença o peresa.

La manifestació més completa de la geografia anarquista de Reclus es troba a *L'Homme et la Terre*, una obra històrica a gran escala que podria semblar, per al lector mitjà, més aviat propaganda o periodisme que no pas geografia científica. L'obra és avui interessant per la visió anarquista de la història, especialment els temes d'interès permanent per als *compromesos*: els problemes socials i les seves solucions. A *L'Homme et la Terre* Reclus va insistir en la desigual distribució de la riquesa i va subratllar la importància dels estudis geogràfics per elaborar un inventari dels recursos mundials i suggerir un pla per a la seva distribució equitativa.

Reclus afirmava que les decisions bàsiques pel que fa a la producció i al consum no les haurien de prendre buròcrates, sinó comunitats o associacions de treballadors lliures que haguessin superat l'avarícia i la cobdícia del poder. És possible d'atènyer la meta de la «lliure producció i distribució equitativa», i Reclus estava convençut, en el seu estudi històric, que la humanitat progressava clarament cap a la situació feliç. I ara, vuitanta anys després, podem dir que hem fet un progrés substancial en aquest camí? Hi ha hagut progrés, però potser no el *suficient* —tenint en compte que han passat vuitanta anys—, i per tant el missatge de Reclus encara és oportú. El seu nebot, Elie Faure, un crític d'art ben conegut, comparà Elisée Reclus amb un «far», i podríem continuar considerant-lo així, un far moral que il·lumini el nostre camí per un món que encara té racons de tenebra i de tempesta.

BIBLIOGRAFIA

- DUNBAR, G. S., 1978, *Elisée Reclus, Historian of Nature*, Hamden Connecticut, Archon Books.
- FISHER, C., 1973, «The Contribution of Geography to Foreign Area Studies: The Case of South-east Asia», Mikesell, M. W., ed., *Geographers Abroad: Essays on the Problems and Prospects of Research in Foreign Areas*, University of Chicago, Department of Geography, Research Paper n. 152, pp. 185-228.
- NETTLAU, M., 1928, *Elisée Reclus, Anarchist und Gelehrter (1830-1905)*, Berlín, Verlag «Der Syndikalist», Fritz Kater. Vegeu especialment l'edició ampliada castellana, *Eliseo Reclus, la vida de un sabio justo y rebelde*, 1929, traduïda per V. Orobón Fernández, 2 vols., Barcelona, Publicaciones de «La Revista Blanca».
- RECLUS, E., 1866, «Du sentiment de la nature dans les sociétés modernes», *Revue des Deux Mondes*, vol. 63 (15 de maig), pp. 352-381.
- , 1887, «Les produits de l'industrie», *Le Révolté*, any 8è, n.º 45 (26 de febrer-4 de març), p. 1; n.º 47, (12-18 de març), p. 1; n.º 49 (26 de març-1 d'abril), p. 1.
- , 1887, «La richesse et la misère», article de sis parts publicat a *Le Révolté* (nom canviat posteriorment pel de *La Révolte*), des de *Le Révolté*, any 9è, n.º 12 (25 de juny-1 de juliol) fins a *La Révolté*, any 1.ª n.º 8 (5-11 de novembre).
- , 1905-1908, *L'Homme et la Terre*, 6 vols., París, Librairie Universelle. Segona edició, abreuçada en tres volums i editada per G. Goujon, A. Perpillou i P. Reclus, París, Albin Michel Editeur, 1930-1931. Versió condensada en dos vols., editada per Béatrice Giblin, París, Maspero, 1982.
- , 1911-1925, *Correspondance*, París, Librairie Schleicher Frères, 1911, vols. 1 i 2, ed. per L. Dumesnil i Alfred Costes; 1925, vol. 3, ed. per P. Reclus.
- SCHRADER, F., 1905, «Elisée Reclus», *La géographie*, vol. 12, n. 2, pp. 81-86.
- WOODCOCK, G. i AVAKUMOVIĆ, I., 1950, *The Anarchist Prince: a Biographical Study of Peter Kropotkin*, Londres i Nova York, T. V. Boardman and Co., Ltd.

Nota: Moltes de les obres d'Elisée Reclus han estat traduïdes al castellà, i els lectors ibèrics gaudiran probablement amb la lectura de la *Novísima Geografía Universal*, traduïda i editada pel famós escriptor espanyol Vicente Blasco Ibáñez, 6 volums, Madrid, La Editorial Española-Americana, 1906-1907. Vegeu especialment la introducció de 27 pàgines de Blasco Ibáñez en el primer volum («Una familia de geógrafos. Los hermanos Reclus»).